

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 930.2

В. Б. Звагельський
Сумський державний університет

ПРО ЗАБУТУ СЕРЕДНЬОВІЧНУ ДОРОГУ З ПОСЕЙМ'Я У ПОДОНЦОВ'Я

У статті на підставі розписів руху путивльських сторожових загонів, що мали охороняти кордони Московської держави від нападів кримських татар, розглядається питання локалізації одного з середньовічних шляхів, який пролягав з Середнього Посейм'я до пониззя Сіверського Дінія. Обґрунтовується думка, що цей шлях існував ще за часів Київської Русі.

Ключові слова: історична географія, локалізація, дороги, Сіверський Донець, переправи.

В статье на основе росписей движения путивльских сторожевых отрядов, которые должны были охранять границы Московского государства от нападений крымских татар, рассматривается вопрос локализации одной из средневековых дорог, пролегающей от Среднего Посеймья до низовья Северского Донца. Обосновывается мысль, что эта дорога существовала и во время Киевской Руси.

Ключевые слова: историческая география, локализация, дороги, Северский Донец, переправы.

On the basis of the movement schedules of Putivl sentry groups this article analyzes question of localization of one of the medieval ways which laid from Middle Sejm to the lower reaches of Siversky Donets. The opinion is proved that this way existed still at the time of Kyiv Rus.

Key words: historical geography, localization, ways, Siversky Donets, ferriages.

Одним із важливих аспектів історичної географії для теренів Східної Європи є з'ясування пролягання давніх комунікацій та переправ через річки, тобто бродів та паромів або, висловлюючись середньовічною термінологією, перелазів та перевозів. Поблизу перших з давніх часів виникали поселення, часто – городища, що блокували рух непрошеним «гостям» або виконували функцію митниць щодо гостей-купців. Другі ж – паромні переправи – споруджувалися на великих річках або там, де поруч з наявним поселенням не існувало природного броду.

Отже, з'ясування самої логіки розвитку мережі шляхів сполучень є актуальним і для більш ранніх історичних періодів. На східнослов'янських теренах, там, де не спостерігалось переселення населення і запустіння, інколи навіть вдається простежити збереження назв (принаймні їх коренів) з часів Київської Русі до пізнього середньовіччя. Зрозуміло, що йдеться про внутрішні і прикордонні землі. В даному випадку ми маємо на увазі Посейм'я-Поворскля.

Наші знання про розташування тих чи інших доріг дозволяють глибше зрозуміти різні торговельно-економічні, соціальні й політичні питання. З іншого боку, дані про давні шляхи часто містять рідкісні вказівки щодо розташування історичних об'єктів: міст, фортець, портів, ліній оборони, що за браком інших даних не можуть бути локалізовані. Така інформація важлива і при встановленні дислокації військ під час бойових дій, місць битви, маршрутів військових кампаній.

Більшість шляхів, напрямок яких обумовлений переважно географічними факторами, використовувалася у різні часи різними народами. В цілому ряді випадків це підтверджується наявністю на траверсі таких магістралей залишків населених пунктів: неолітичних та епохи бронзи, скіфського часу, ранньослов'янських, киево-руських і пізньосередньовічних. Але не всі давні шляхи відомі сучасній науці, напрямки окремих з них за браком даних визначаються досить умовно й потребують подальшого вивчення.

У статті ми зупинимось на питанні локалізації Лосицької дороги, якій вже була присвячена окрема розвідка 1999 року, але за час, що минув, вдалося уточнити деякі позиції, залучивши раніше не використані джерела, що відкриває можливість більш детально і точно відтворити трасу цього давнього шляху.

За часів Київської Русі державу перетинало кілька великих транзитних магістралей, функціонували десятки внутрішніх, менших шляхів і, звичайно, сотні доріг місцевого, регіонального значення. Широко відомими були Соляний та Залозний шляхи. На Лівобережжі інтенсивно використовувалися дороги, пізніше відомі як Муравська та Бакаєва. Якщо нанести ці шляхи на карту, то вся велика територія Північно-Східного Лівобережжя від Сейму до Сіверського Дінця, тобто від верхньої частини Бакаєвої дороги до умовної лінії м. Донець–Лтава (сучасне м. Полтава) – Ромен, виглядає ніби позбавленою шляхів.

Справа в тому, що ці землі у період Давньоруської держави були периферійними, віддаленими від політичних і культурних центрів. Останнім помітним містом, відомим з літописів домонгольського часу, тут був Вир (сучасне м. Білопілля Сумської області). Далі на схід розпочиналося неспокійне порубіжжя – буферна зона між Руссю та Степом. Тому буквально лише кілька досить невиразних згадок маємо про цю місцевість у письмових джерелах.

До того ж ріки Ворскла та Псел протікають майже у меридіанному напрямку (лише верхні їхні ділянки повертають на північний схід), тобто рух у широтному неодмінно був пов'язаний з перетинанням їхніх основних русел, що тут вже досить повноводні і з багатьма притоками. Певний сумнів щодо можливостей такого руху вносять і матеріали «Книги Большому Чертежу», що містить унікальні документальні свідчення історико-географічного змісту.

Особливо гостро постають питання історико-географічного спрямування у зв'язку з уточненням маршруту походу 1185 р., оспіваного у «Слові о полку Ігоревім». Так, намагаючись з'ясувати рух військ Ігоря Святославича з Новгорода-Сіверського у Середнє Подонцов'я, більшість учених накресливала його по Бакаєвій дорозі – межиріччям лівих притоків Сейму та верхів'їв Псла-Ворскли. Одним з головних аргументів при цьому були слова «Книги Большому Чертежу», що на захід від Ворскли, в районі річок Мож і Коломак рухатися неможливо, тому що тут «пришли леса и болота» [13, с. 64].

Так, зокрема, вважали М.М.Карамзін, П.Г.Бутков, К.В.Кудряшов, В.Г.Федоров, М.П.Парманін та інші дослідники й коментатори видатної пам'ятки [5, с. 162-163]. Причому стосовно перетинання Псла і Ворскли висловлювалися досить категоричні твердження. М. П. Парманін, наприклад, підкреслював, що у цьому випадку «Ігорю предстояла бы не одна переправа через Семь, но еще переправы потом через Псел в Сумах и через Ворсклу (где?!), иметь же на походе лишнюю переправу это большое препятствие» [21, с. 56]. Аналогічні питання, особливо які стосуються переправ через Псел та Ворсклу, ставили й інші автори. У статті ми спробуємо на них відповісти.

При уважному погляді на цей великий регіон неможливо навіть уявити, що тут не було шляхів, які б проходили через середні Ворсклу, Псел та Сейм в районі Путивля-Рильська. Вся ця місцевість була досить щільно заселена, починаючи з епохи неоліту. У період раннього залізного віку саме на середній Ворсклі знаходився центр скифської культури, що складався з багатьох укріплених поселень, селищ, некрополів. Більське городище знаходилося в центрі перетинання Муравського шляху з його ж східною та західною гілками. Поруч розташовувалася низка слов'яно-руських городищ: Зарічне, Журавне, Охтирка, Безсали, Глинськ. Це була остання лінія оборони Русі – далі на схід трапляються лише поодинокі об'єкти. До того ж відомі походи Ігоря Святославича 1171 р. та два 1184 р. також були спрямовані в цей район [9, с. 114-117].

У вказаній місцевості, де Муравський шлях з півдня підходив до зони лісів, він мав західне відгалуження, що пролягало саме там, де майже через 2 тис. років проходили маршрути путивльських і рильських сторожових роз'їздів, що рухалися в Подонцов'я. Відомий історик-скифолог Б. А. Шрамко зазначав з цього приводу: «...в средние века, и судя по археологическим данным, в скифское время пользовались ответвлением от Муравского шляха, тянувшимся вдоль правого берега р. Мерлы. Оно начиналось примерно от современного Богодухова». І далі, посилаючись на матеріали «Росписей польским дорогам»: «Поворот с Муравского шляха на запад вдоль р. Мерлы как удобный путь до Путивля, то есть в бассейн Сейма, отмечают и документы XVII в.» [25, с. 23]. Знавець Слобожанщини Д. І. Багалій теж зазначав, що станичники з Путивля «їздили через Харківщину до верховин р. Самари, Тора й Міуса, цебто доїздили до Катеринославщини» [3, с. 20].

Про шляхи зі сходу у Середнє Подніпров'я писав і М.М.Корінний: «Шлях від столиці Хазарії Ітиля в межі Дніпровського Лівобережжя йшов на Саркел (Білу Вежу), згодом лівим берегом Сіверського Дінця до м. Дінця (сучасний Харків), через верхів'я Ворскли й Псла до Вири й Путивля, де роздвоювався на Чернігів й Новгород-Сіверськ». Тобто тут ідеться про частину Кальміуської сакми (уздовж Сіверського Дінця) з виходом на Муравський шлях і переходом на Бакаєву дорогу. Далі дослідник зазначає, що відгалуженням цього шляху (М.М. Корінний умовно називає його «Хазарським») «слід вважати шлях від Сіверського Дінця на Лтаву-Хорол і Переяслав, а також на Пісочин (на Сулі) – Прилуки – Нежатину Ниву (пізніше Нежатін, сучасний Ніжин) – Чернігів» [14, с. 81]. На наявність шляхів через середні Ворсклу і Псел до району Путивля і далі на Новгород-Сіверський неодноразово у кількох працях вказував Б. О. Рибаків. Згідно з його версією рух полків Ігоря Святославича, маршрут походу пролягав саме через середні течії цих річок [22, с. 507].

Отже, як бачимо, є всі підстави вважати, що на лінії середніх Ворскли – Псла – Сейму існували якісь сухопутні шляхи, що поєднували Подонцов'я з Посейм'ям – Муравський шлях (район міст Донець – Охтирка) із західною частиною Бакаєвої дороги. Втім, конкретної прив'язки до місцевості, нанесення на карту цих шляхів досі здійснено не було.

Найбільш змістовну і деталізовану інформацію щодо цього питання містять відомі розписи руху путивльських і рильських сторожових загонів-станцій, вперше частково опубліковані істориком І. Д. Беляєвим у 1846 р. [4]. На відміну від більшості тогочасних аналогічних документів, яких узагалі відомо одиниці, розписи сторож відрізняються надзвичайною точністю. Вони містять інформацію про шляхи, місця переправ, географічні орієнтири, відстані між сторожами з прив'язками їх до інших об'єктів, швидкість руху і т. ін.

Більшу кількість тогочасних документів було опубліковано через півстоліття в «Актах Московского государства» [1]. При чому редактор цього видання член-кореспондент Імператорської Академії наук М. О. Попов у передмові досить стримано відгукнувся на публікацію І. Д. Беляєва, закинувши історика в неточному прочитанні, а подекуди пропусках окремих місць текстів. Але при паралельному порівнянні відповідних текстів статті І. Д. Беляєва і «Актів» можна переконатися у певній некоректності висловлювань академіка: у статті І. Д. Беляєва, принаймні у тих її фрагментах, які ми розглядаємо, більш точно прочитані деякі назви, а пропусків немає взагалі.

Широко використовував матеріали з організації станично-сторожової служби Д. І. Багалій, що знайшло відображення в його кількох значних працях. Також використовували окремі дані цієї інформації І. М. Міклашевський, В. Д. Юркевич, А. Г. Слюсарський, О. М. Апанович [23, с. 3-27].

Далі ми в основному будемо спиратися на вже згадану працю І. Д. Беляєва, враховуючи розлогі і педантично подані ним цитати старих документів, на запозичення з «Актів Московского государства», що частково дублюються і доповнюються матеріалами, опублікованими Д. І. Багалієм.

Перш за все слід підкреслити, що в документах йдеться про шляхи, хоча, як стає зрозумілим при їхній локалізації, слід говорити про один шлях з невеликими його відгалуженнями. Шлях цей має назву Лосицька дорога (у документах російською мовою – «Лосицкая», іноді – «Лоситцкая»). Це словосполучення зустрічається у розписах роз'їздів путивльських і рильських сторож десятки разів, причому часто без уточнень, як щось цілком зрозуміле і всім відоме. Вказується напрямок і, як правило, зазначаються лише основні орієнтири: проміжний – «меж Мжа и Коломака» та кінцевий – Путивль або Рильськ.

Отже, тепер спробуємо локалізувати наявні в цих документах географічні орієнтири.

Місце «меж Мжа и Коломака» – це найбільш вузький прохід на трасі Муравського шляху. Тут майже впритул сходяться дві річкові системи – Дніпра (Коломак – притока Ворскли) і Дону (Мжа – притока Сіверського Дінця). У цій місцевості обійти межиріччя було дуже складно. «Книга Большому Чертежу» пояснює, що «а речка Коломок пала в Ворскол, а Мож в Донец; а меж Мжа и Коломока на Муравской дороге рву версты с 3, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инде и больше. А по сторонам того рву обоити нельзя» [13, с. 64]. Останнє речення, як вже зазначалося, часто цитується дослідниками як доказ відсутності бокових відгалужень, що пролягали б у західному напрямку.

Але, як випливає з усього вищесказаного, таке розуміння наведеної фрази є неправильним. Йдеться не про Ворсклу, Псел, Сейм та шляхи, що їх перетинають, а про конкретну локальну ситуацію – відрізок Муравського шляху, контролювати рух яким було зручно і доцільно саме тут, у вузькому місці, обійти яке (а не пройти через яке) було неможливо. Саме тому буквально усім сторожовим роз'їздам, навіть тим, згідно з маршрутами яких це було незручно, наказувалося оглядати цей стратегічно важливий вузол.

Нижче наведено тексти розписів двох маршрутів путивльських сторож. Характерно, що саме ці розписи були створені князем Михайлом Тюфякіним та дяком з Путивля Матвієм Ржевським, відомими своєю активною діяльністю щодо організації станичної служби, добре обізнаними з місцевими особливостями. Вони з метою вдосконалення системи розвідки і оповіщення особисто об'їхали у 1571 р. величезну територію і склали детальні маршрути.

«Из Путивля ездити станицам к верх Самари от Путивля на Перевоз на Мокошевичи, а от Мокошевичев на Гравороны да на Верх Бобрика да к Суле, да Сулу перелезти на Песчаной брод, да к верх Груни Хотенские ко Пслу, а Псел перелезти на Бесищев ровенок, а от Бесищева ровенка к Олешенке, а от Олешенке Пселскою дорогою до верховья, да через Белицкие поля на верх Олешенки Сорочинские, да на низ Олешенкою в праворотья; да на Кубенскую могилу в Немери, да Ворскл перелезти на усть Буймира да Мерл, да в верх речки Хтыри через поле, да на верх Колтевы да к Мерлу, а Мерл перелезти на речку на Калище; а от Калища к Колодезю, да Колодезем вверх к Коломаку, да Коломак перелезти под Коломатцким городищем через Ровен, да полем через Муравской шлях, да на верх Адалага ехать на верх Берестовые вниз по Донцу с Крымскую сторону до Святых гор, а от Святых гор вверх Тором да переехать Самарские верхи; а от Самарских верхов поворотити назад в Путивль теми ж урочищи» [4, с. 18-19].

Тепер спробуємо прокоментувати ключові позиції.

«Перевоз на Мокошевичи». Переправа Мокошевичі локалізується «от Путивля 10 верст вверх по Семи», тобто приблизно посередині між Путивлем та Буринню [10, с. 49-51]. Цей перевоз, тобто паромна переправа, як засвідчують ті ж розписи руху сторожових загонів-станцій 1571 р., знаходився від Путивля у 10 верстах вище за течією. Доповнюють ці дані розписи 1623 р., де, окрім наведеної інформації, ще й уточнюється, що між перевозами Мокошевичі та Бунякіним «простого места 20 верст», а сам Бунякін перевоз знаходиться поруч з Бунякіною сторожею у 30 верстах від Путивля [10, с. 50]. Ці відомості дають можливість досить точно встановити місце розташування перевозу Мокошевичі – в районі сучасного с. Клепали (Буринський р-н Сумської обл.).

«к Суле», «Груни Хотенские». Річок з такими назвами кілька, але місце, де б вони розташовувалися поруч і в тій послідовності, як того вимагає текст, – одне. Воно локалізується на південний захід від Сум.

Піщаний брід. Ця переправа часто згадується у пізньосередньовічних документах, пов'язаних з організацією сторожової служби Московської держави, прикордонними стосунками, прибуттям переселенців з Правобережжя, навіть з контрабандою «заповідних» товарів. Наприклад, у 1621 р. «торговые люди» їздили через кордон з Рильська в Україну та назад «полевыми дорогами», оминаючи Путивль, аби уникнути сплати торгового мита. У відписці путивльських воевод В. Туреніна та С. Собакіна до Розрядного приказу зокрема зазначено, що купці через Коризький перевоз їздять «не заимывая Путивля /.../ полем на Сулу на Пешаной брод пустыми дороги» [6, т. 1, с. 18].

Більш інформативна згадка про цей брід міститься у відписці 1652 р. путивльських воевод Ф. Хілкова та В. Протасєва у Розрядний приказ. Мова йде про прохання 2000 козаків Чернігівського полку на чолі з полковником І.Дзиковським дозволити їм оселитися «...на Заводитцком городище да на Пешаном. А то Заводитцкое городище на реке на Псле, выше Каменово от Путивля – во 100-е верстах, а от Недрыгайлова – в 50-ти верстах, а от Бобрика и от Каменова вверх по Пслу – верст с 50. А Пешаной брод по реке по Суле от Недрыгайлова – верст с 30, а от Бобрика и от Каменова – верст с 40» [6, т. 3, с. 208].

Згадується Піщаний брід і під 1696 р. у зв'язку з купівлею млина місцевим жителем в ольшанського козака [18, с. 24], і в указі Петра I 1702 р. щодо розмежування земель. Усі ці згадки Піщаного броду подаються у документах як сталий, усім відомий, традиційний географічний

орієнтир. В останньому документі також згадуються розташовані поруч с. Будки, Срібний колодязь і Старий Путивльський шлях, що якраз і проходив через Піщаний брід [17, с. 363]. Все це дає змогу точно з'ясувати географію останнього.

Верхів'я р. Бобрик знаходяться неподалік від Сули, тече ця річка на північний захід і впадає у р. Терн в районі смт. Терни (нині Недригайлівського району Сумської області).

Назва с. Кам'яне (нині Лебединського району Сумської обл.) часто зустрічається у документах XVII ст. Виходячи з контексту інформації 1652 р., складається враження, що р. Бобрик знаходиться десь біля Кам'яного. Дійсно, поруч із цим селом є річка з такою назвою. Очевидно, укладачі текстів 1571 та 1652 рр. мали на увазі дві різні однойменні річки. У нашому випадку це не принципово, оскільки відстані, обраховані від річок, закономірно є приблизними – їхні течії звивисті, а точки відліку невідомі. Середні ж відстані від цих обох річок до району пошуків приблизно однакові. До того ж неподалік від Кам'яного є і с. Бобрик.

Через Піщаний брід йшла найжджена дорога з Путивля у напрямках: на Кам'яне і далі на Гадяч; на Недригайлів, Ромни і далі. Це був найкоротший і найзручніший шлях – вище за течією починалися розгалужені верхів'я Сули, які разом з верхів'ями лівих приток Псла (ріки Ільма, Стрілиця) становили важко прохідну заболочену місцевість. При цьому Піщаний брід, поєднуючи Посейма з Посуллям та Поворсклям, давав можливість рухатися через мережу «польових» та «пустих» доріг, тобто через мало заселену та слабо контрольовану територію потрапляти або у Путивль, Рильськ і далі, або, рухаючись у протилежному напрямку, – в Конотоп, Бахмач, Батурин.

У середині XVII ст. у цій же місцевості згадується Піщаний острожок [23, с. 81]. Поблизу наміченого нами місця розташування Піщаного броду на сьогодні стародавніх городищ не виявлено. Проте і городище, і збудований пізніше острожок не обов'язково мали бути у безпосередній близькості до броду. Як приклад слід нагадати, що переправи Середнього Сейму часто віддалені від однойменних населених пунктів на кілька кілометрів, іноді, виходячи з ширини заплави і відстані до корінного берега, – на 10-15 км. Підрахунки відстаней дозволяють встановити розташування Піщаного броду досить точно – фактично це верхів'я Сули в районі сучасних сіл Верхосулка та Марківка (нині Білопільського р-ну Сумської обл.). Цей брід знаходився неподалік від р. Терн, на якій розташована низка давньоруських поселень, в тому числі і літописна Вяхань (нині с. Городище Недригайлівського р-ну Сумської обл.). Отже, не виключена можливість, що Піщаний брід використовувався і за часів Київської Русі [8, с. 144-148].

«Бесищев ровенок» – виходячи з географічного контексту і майже фонетичної тотожності, очевидно, це місцевість в районі сучасного с. Басовщина (Лебединського р-ну Сумської обл.).

«Белицкие поля» – відносно маловодна територія посеред найбільш вузького місця між середніми Ворсклою та Пслем. Поруч – сучасне с. Білка (Тростянецького р-ну Сумської обл.).

«Кубенскую могилу в Немери» – місцевість поблизу с. Журавне, неподалік Охтирки, де знаходяться 2 давньоруські городища, що в документах XVII-XVIII ст. називалися Немеровським городищем [11, стб. 247]. Поруч – невеличка р. Куба.

«Хтыри». Хтирь – стара назва р. Охтирка.

«верх Колтевы» – верхів'я р. Котельви.

«Калище», очевидно, річка, на якій розташовувалася сторожа. У «Книзі Большому Чертежу» знаходимо: «до верх Мерла же з Белагорода сторожа Кадище» [13, с. 63]. Неподалік від верхів'їв Мерли і нині є с.Кадниця. «Колодязь», очевидно, просто невеличка річка; р. Коломак існує і дотепер.

«Через Ровен». Ровен – це відомий Перекопський вал, Можський рив, що «меж Мжа и Коломака».

«Адалаг» – стара назва р. Водолага.

Берестова, Тор, Святі гори, Самара не змінили своїх назв і додаткової локалізації не потребують.

Тепер текст другого розпису.

«Из Путивля ж ездити станицам к верх Тору и Миосу. От Путивля станицам перевезтись Семь В Дороголиве на усть Выра, да ехать Выром вверх, да перелезти Вырь у Хосотинана на усть Руды

да ко Пслу, а Псел перелезти у Липенського городища да в проходи, да на верх Боровни, да Боровнею на низ да через колодезь рядом да к Ворсклу; а Ворскл перелезти у Буен Борку в Лосицах; а от Лосиц к Казанковой могиле да к Мерлу, а Мерл перелезти ниже Торчинова городища, да полем едучи видети Мерчик, да к Донецкой правороти, да на низ Одрина да ко Мжу; а Мож перелезти ниже Адалага; а от Адалага да на Товолжиную поляну да ко Мжу, да Мжем на низ к Змеєву кургану, да к Донцу, да перелезти Донец на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья, да Донцом на низ до усть Чернаго Жеребца; а Донец перелезти на Крымскую сторону меж Бахмутовой и Чернаго Жеребца, да по Бахмутовой на гору до правые розсошины Бахмутовские столпи, да розсошиною на гору верст с 10-ть, да тое розсошину перелезти, да ехати на гряду прямо; а с тое гряды видети девять курганов, которые стоят верх Тору и Мюосу; а на девятом на кургане на крайнем от Мюоскаго верховья яма великая, станет в ней до десяти человек на конех, а в ней растет терн и бозовой куст; да под тем же курганом Царев шлях, коли шол Царь к Астрахани; а от туда приехати к верховью на Мюос, да туто розсмотреть признаки: насечено крест на дубу снизу верховины Мюожские; а от тех мест поворотити назад к Путивлю» [4, с. 19].

«В Дороголиве» – Дороголив, Драголив (стара назва с. Волинцеве Путивльського р-ну Сумської обл.). Назва зустрічається з XVI ст. Етимологія досить прозора, відповідає реаліям – дорога, що проходить через лив (ливи – низьке наводнене місце). Пойма Сейму з протоками, старицями, верхів'ями р. Горна сягає тут інколи 10 км. Вірогідно, існувало й інше розуміння назви від дрігва, дрига, тобто болотяне місце.

«У Хосотина на усть Руды». Йдеться про місцевість верхів'їв рік Хотіні та Руди (Рудки). Сучасна назва с. Хотінь, старі назви населеного пункту та річок: Хатін, Хочунь, слобода Хочуна, Хотенські верхи (вершини). Неподалік від цього «Хосотина» знаходилася р. Лосятин, що впадала у р. Вир. Біля кількох рукавів-верхів'їв Хотіні була маленька р. Руда – нині це неподалік від с. Рудневка.

«Перелезти у Липенського городища». Стосовно Липенського городища існує давня полеміка і велика література. Деякі дослідники, ототожнюючи цей об'єкт з Липовицьком, що згадується у давньоруських літописах під 1283-1284 рр., локалізують його у різних місцях: на Дону, під Курськом, в районі Конотопу і т. ін. [16, с. 5-57]. У даному випадку, як це зазначав ще Ф. Гумілевський і як впливає з контексту, явно йдеться про територію, де сьогодні розташовані Суми [11, стб. 279-280]. Щодо «перелазу», тобто броду через Псел, то починаючи від того місця, де річка робить розворот майже на 180° (сучасна назва цього району – Лука), броди траплялися досить часто – ложе річки становить переважно пісок, що намивається на поворотах під час повені. Але стабільні броди існують і нині якраз біля давньоруського городища Тополя (північна околиця Сум) та вище по Пслу на 3-4 км, де річка робить поворот на південний схід майже під прямим кутом. Тут теж знаходиться потужний археологічний комплекс Зелений Гай (Крейдище) [15, с. 156, 157].

«На верх Боровни». Сучасна назва ріки Боромля, верхів'я якої починаються майже біля основного русла р. Сироватка, – в районі сіл Чернечина і Великий Бобрик. Біля сучасного смт. Боромля проходив давній Кончаківський шлях. А от уздовж р. Боровня тягнувся шлях, відомий пізніше під назвою Сагайдачний. Тут він проходив по правому берегу цієї річки. Це видно з того, що з м. Вольний посилалися станичники «на Сагайдачний шлях, за р. Боровую» [11, стб. 195].

«У Буен Борку в Лосицах». Це місце тексту детально розглянуте Ф. Гумілевським, який уважав, що «Лосицы – на устьє Борового потока, впадающего в Ворсклу, там где ныне Литовка» [11, стб. 58].

«К Казанковой могиле» – це, вірогідно, низка курганів біля сучасного с. Бугрувате (Охтирського р-ну Сумської обл.).

«Ниже Торчинова городища». «Торчинове городище» – сьогодні в межах с. Городне Харківської обл. [11, стб. 249]. Тут знаходяться залишки давньоруського укріпленого поселення [15, с. 174].

«На низ Одрина». Одрин – невеличка ліва притока р. Мжа, неподалік сучасне с. Одринка.

«Тюндюково болонье» – оскільки йдеться про переправу, то, ймовірно, мається на увазі Тендицький брід.

У документі 1682 р., що наводить Філарет, зокрема переписі князя Я. Мансурова, згадується Тендицький брід: «По правую сторону от мельницы вниз по Донцу засечено леса до Тендицкаго брода мерою 600 сажень» [12, стб. 196]. 600 сажнів – це близько 1300 м, тобто на такій відстані від млина знаходився цей брід. Млин же розташовувався поруч з Бишкінем. Під 1691 р. маємо свідчення лиманського жителя про те, що «...ездил он из Лимана в Бишкин на мельницу молоть, и в то число от мельницы за Донец Бишкинские жители ходили для своих дел, и с ними съехались Татары» [12, стб.199].

Вірогідно, Тендицький брід знаходився десь у місці, де Тюндюкове «болонье» (волога, болотяна низовина, мокрий луг) примикає до Дінця. Дійсно, вся місцевість лівого берега останнього від Змієва до Савинців низька, з великою кількістю озер, проток та боліт. Поруч – досить великі озера Чайка, Лиман, Зимне, Крячкове та ін. Відмінність у назвах (Тендицький брід та Тюндюкове болонье), очевидно, слід пояснювати різницею у часі письмової фіксації, що дорівнює більше 100 р. Отже, місцевість, де розташовувалися і Тендицький брід, і Тюндюково болонье, знаходилася приблизно за 1,5 км нижче за течією від Бишкіна.

Далі у тексті всі старі назви річок збігаються із сучасними, і маршрут руху простежується досить легко. В цілому, за винятком лише деяких назв, все інше послідовно лягає на карту. Характерно, що кінцева точка маршруту знаходиться на височині, з якої беруть початок Тор і Міус, тобто з найбільш вузького проходу на трасі Муравського шляху в цій місцевості.

Доповнюють інформацію про Лосицьку дорогу й інші матеріали, пов'язані з цим періодом. У «Росписи польским дорогам» зазначено, що для сповіщення про прихід «воинских людей», тобто кримчаків, слід «от верх Мжа и Коломак с Муравской дороги поворотить налево через речки Мерл, и Ворскол, и Псел, а бежать от верх Мжа и Коломак до Путивля 2 дня наскоро о дву конь» [2, с. 3].

Тепер про назву Лосицької дороги, що походить від іменника лаз/перелаз, тобто брід. Невипадково на її траверсі ціла низка назв містить цю характерну ознаку, як і головне містечко Лосичі, котре розташовувалося у важливому місці перетинання цим шляхом Ворскли. При цьому нас не по'винні бентежити відомості про те, що «Лосицький острог» був збудований у середині XVII ст., хоча, як бачимо, «Лосичі» та Лосицька дорога згадуються значно раніше. Аналогічна ситуація спостерігається з багатьма населеними пунктами Слобожанщини, коли нові хвилі переселенців або давали нові назви вже існуючим об'єктам (що було досить рідко), або виникнення міста відраховували від того часу, коли починалася його розбудова як містечка-«городка» або фортеці-«острожка». Так було з Богодуховим, Валками, Колонтаєвим, Білопільям та багатьма іншими містами й селами.

Стосовно ж самого міста Лосичі, то маємо рідкісний документ – відомий список «Імен градів всіх Руських далеких і близьких» XV ст., що фіксує назви кінця XIV ст. У ньому згадуються «Лошици», а поруч, за текстом, – «Ничан» та «Городище» [24, с. 94]. Лосичі знаходилися на місці давньоруського городища (в нові часи с. Петровське, нині – с. Зарічне Тростянецького р-ну Сумської обл.). Місце було обране надзвичайно вдало – неподалік від броду, нижче впадіння Боромлі у Ворсклу. Тут Ворскла вигинається на захід, наближаючись до Псла на 30-35 км. У межиріччі цих річок лежать «Белицькі поля». Причому, що необхідно особливо підкреслити, – у названому реєстрі «Імен градів всіх Руських» зафіксовані «городи», де археологами були виявлені матеріали давньоруського часу. Отже, це дає вагомий підстави стверджувати, що Лосичі існували й мали відповідну назву ще за часів Київської держави.

Згадуються Лосичі разом з Хотиним, Хотмишлем, Путивлем, Рильськом, Курськом та іншими містами й у татарських грамотах XV ст., що своїм протографом мають, очевидно, якийсь ярлик, даний ще Тохтамишем Вітовту, а отже, датований кінцем XIV ст. [7, с. 86]. Тобто йдеться про той самий час, до якого належать і фактичні дані реєстру «Імен градів».

Зрозуміло, що стратегічна функція цього регіону зберігалася й пізніше, під час кримсько-татарської небезпеки. У цій прикордонній системі головна роль належала Лосичам, можливо, навіть не як потужному укріпленню (як вже зазначалося, острог там було збудовано у середині XVII ст., і проіснував він недовго), а як місцю, де перетиналися менші шляхи – відгалуження Лосицької дороги, основної в цьому районі.

І ще один фрагмент документа дає нам додаткову точку на трасі Лосицької дороги. Так, сторожі, що чатувала біля Дякова Острога (сучасна назва – Богодухів Харківської обл.), наказувалося на випадок появи ворога «бежать с вестью с тоє сторожи сторожем в Рьлеск прямою дорогою меж Псла и Ворскла через Щетинин ровенок, да поперек Псла к Рьльску в котором месте лу'читца ему приехати» [4, с. 17].

«Щетинин Ровенок» – місцевість біля розглянутого вище «Бесищева»; нині – поруч із сучасним с. Щетини, на річечці Ревки, що впадає у р. Легань (стара назва – р. Ольшана) поблизу Псла.

«Пряма дорога» – це найкоротший шлях через «Белицькі поля», між Лосичами та Городищем, Ворсклою та Пслом.

Отримавши низку точок на трасі Лосицької дороги, мусимо дійти висновку – ця дорога не є раз і назавжди визначеним маршрутом. Це, скоріше, загальний напрямок, що поєднував мережу другорядних шляхів, які в деталях відрізняються. Останнє було обумовлене погодними й сезонними змінами, фізичним потенціалом і завданнями подорожніх, адже, наприклад, можливості купецької валки та вершника-гінця, що рухався «о дву конь», були принципово відмінними. Така ситуація спостерігається з багатьма стародавніми шляхами до часів спорудження доріг з твердим покриттям, що, як правило, оминають низовини, місця, що підтоплюються під час повеней, яри. Отже, Лосицька дорога пролягала від пониззя Сіверського Дінця і тягнулася до Путивля-Рильська.

Тож, на основі використання комплексної інформації різних писемних, археологічних та історико-географічних джерел, можемо дійти певних висновків. Найбільш небезпечна зона у регіоні була там, де Лосицька дорога перетинала Муравський шлях і, переходячи Мерлу, наближалася до Ворскли. Влаштування майже постійного чергування пересувних сторож і детальні описи цієї ділянки дороги свідчать, що тут найчастіше чекали ворога.

Показово, що така ж ситуація була і за часів Давньоруської держави. Як ішлося вище, саме на р. Хирія і за Мерлою Ігор Святославич у 1184 р. двічі відбивав половців, що рухалися в Русь. У безпосередній близькості до Лосичів знаходяться Ніцахське, Немеровське, Охтирське і Куземинське городища. Цей Лосицький вузол за часів Київської Ру'сі був прикордонням, покликаним захищати підступи з південного сходу, тобто з Муравського шляху. Також і в XVII-XVIII ст. маємо кілька свідчень, що в цей район теж приходили кримчаки [11, стб.195; 23, с. 71-73].

Аналогічну картину спостерігаємо й на середньому Пслі, де теж наявна концентрація об'єктів (Бісищев, Городище, Ворожба, Шпилівка, Бишкінь, Щетинин ровенок), зафіксованих у документах XVI-XVII ст., переважна більшість яких знаходиться на місці давньоруських поселень або неподалік від них. Це знову свідчить, що тут була небезпечна ділянка на трасі Лосицької дороги і за часів Київської Русі.

Ще одне важливе спостереження слід зробити, виходячи з отриманих даних. Вони підкріплюють висловлене вище припущення про кордони Київської Русі зі Степом та внутрішнього порубіжжя між Переяславським та Чернігово-Сіверським князівствами. Внутрішня достатньо умовна межа між князівствами пролягала на трасі Лосицької дороги, де в районі з'єднання її з Муравським шляхом знаходився і стик зі Степом.

Характерно, що частина кордону Сіверської і Переяславської земель у другій половині XII ст., визначена Ю.Ю.Моргуновим на підставі археологічних даних, майже точно збігається з напрямком Лосицької дороги. Так, дослідник вказує одну з точок цього кордону – між Ворожною та Кам'яним. Далі, накреслюючи південно-західну частину «донецького виступу», що контролювався чернігово-сіверськими князями, вказує іншу – між Ніцахною і Зарічним, за якими нижче по Ворсклі були вже Пере'яславські землі [19, с. 28]. Приблизно таким шляхом, на думку Ю. Ю. Моргунова, повертався Ігор з полону – через Донець – Городне – Ніцаху – Ворожно – Вир [19, с. 29].

Як бачимо, збіг майже повний, що, звичайно, не може бути випадковістю. Також Ю.Ю.Моргунов визначає, що під контролем сіверських князів з 70-х років XII ст. опинилася територія від Попашу на Сулі до м. Донець [20, с. 112]. Це також цілком узгоджується

з напрямком Лосицької дороги. Таким чином, на наш погляд, Лосицька дорога існувала не лише у XVI-XVII ст., а й значно раніше, у період Київської Русі і, вірогідно, з іншою назвою – у скифську епоху. Уся отримана інформація щодо цієї дороги та умов пересування нею є надзвичайно важливою, оскільки доводить не лише саму можливість руху в цій місцевості, що, як вже зазначалося, заперечувалося окремими дослідниками, а й спростовує твердження, що цей рух був неможливий навесні – у квітні-травні.

Література

1. Акты Московского государства, издаваемые Императорскою академиею наук. Том. I. Розрядный приказ. Московский стол. 1571-1634. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1890. – 768 с.
2. Багалея Д.И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI-XVIII вв. – Х.: Типография К. П. Счасни, 1886. – Т.1. – 363 с.
3. Багалий Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
4. Беляев И. Источники // Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. – М.: В университетской типографии, 1846. – С.1-86.
5. Бобров А.Г. Поход Игоря Святославича на половцев в 1185 г. // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Т.4. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. – С.160-169.
6. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Том I. 1620-1647 годы. – М.: Издательство АН СССР, 1953. – 586 с.; Том III. 1651-1654 годы. – 648 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1993. – 544 с.
8. Звагельський В.Б. Піщаний брід на Верхній Сулі // Сумська старовина. – VIII-IX. – 2001. – С. 144-148.
9. Звагельський В.Б. Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ // Сіве́рянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 114-118.
10. Звагельський В.Б. Стародавні переправи Середнього Сейму // Сумська старо'вина. – 1998. – №III-IV. – С.49-51.
11. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. – М.: В типографии В.Готье, 1857. – 606 стб.
12. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение IV. Чугуевские округа военного воселения; уезды – Змиевский и Волчанский. – Х.: В Университетской типографии, 1857. – 338 стб.
13. Книга Большому Чертежу. – М.-Л.: Наука, 1950. – 246 с.
14. Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Історичні до'слід'жен'ня. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип.11. – С.79-84.
15. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
16. Кучкин В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. – Вып.І. – М., 1996. – С. 5-57.
17. Миллер Д. Богодуховский уезд. Г.Богодухов, фамильные бумаги С.Д.Кондратьева // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т.П-й ч. I-я и II-я. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело» кн. Гагарина, 1902. – С. 354-435.
18. Миллер Д. Сумской уезд. I. Село Хотень, фамильный архив графини А.Д.Строгановой // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т.П-й ч. I-я и II-я. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело» кн. Гагарина, 1902. – С. 22-270.
19. Моргунов Ю.Ю. О юго-восточной окраине Чернигово-Северских земель в XII в. // Проблемы ранньослов'янської і давньоруської археології Посеймья. Мат. наук. конф. – Білопілля, 1994. – С. 27-32.
20. Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. – Курск: Курский областной музей археологии, 1998. – 144 с.
21. Парманин М.П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году // Труды отдела древней русской литературы. – М.;Л.: Наука, 1956. – Т.ХII. – С.55-59.
22. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества IX-XII ст. – М.: Наука, 1982. – 566 с.
23. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. – Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
24. Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М.: Наука, 1979. – 362 с.
25. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 242 с.